

Béres Norbert

Debrecen-reprezentáció Pákh Albert életképsorozatában*

Bevezető gondolatok

Vahot Imre a *Pesti Divatlap* 1844. július 28-i számában közölt cikket a kortárs novellairodalom aktuális tendenciáiról. Vahot a csapongó, szertelen fantáziát, a hatásvadász technikák túltengését, a dagályos stílust kifogásolta, az egyszerűséget, a valósághűséget kérve számon az egykorú elbeszélések szerzőin, egyben bírálva a csapnivaló színvonalú alkotásokat kritika nélkül közlő lapszerkesztőket is. Miközben a zömében fiatal, pályakezdő alkotók novellairási gyakorlatát „ferde irányként”, a gyors szövegtermelést és -közlést „dulakodásként” ítélte el, a tehetséges, „szellemdús” írók (Fáy András, Kuthy Lajos, Kovács Pál, Jósika Miklós, Gaal József, Nagy Ignác, Barthos János, Vajda Péter) működését sem hagyta figyelmen kívül, a „szép irány” előmozdítóiként méltányolva törekvéseiket. Vahot szerint az almanach- és divatlapszerkesztők számára az *Athenaeum* korai évfolyamaiban képviselt vezérelv lehet a követendő stratégia, a Bajza–Toldy–Vörösmarty-tríászhoz kötődő folyóirat ugyanis épp a következetes szelekcióval volt képes biztosítani a kimagasló esztétikai minőséget: „nem közöltek minden hitványságot egyedül azért, mert eredeti, hanem felváltva adtak eredeti és idegen novellákat a javából”.¹ Bár a *Regélő Pesti Divatlap* létrehozásának hátterében épp a Bajzaékkal folytatott szemléleti vita állt, az *Athenaeum* megszűnését követően [1843] már az érdemeit hangsúlyozták: a divatlapnál 1844-től szerkesztői posztot betöltő Vahot például a folyóiratban közölt novellák igényességét emelte ki.² Ez alapján határozta meg a *Pesti Divatlap* irányvonalát is: „inkább szüntelenül idegen, de jó novellákat fogunk adni, semhogy a silány eredetiek által szemeteljünk be e lapnak tisztán tartandó küzdterét, noha eddigelé épen nem panaszkodhatunk, hogy tartalomdús eredeti novellákban s kivált életképekben szűkölködnénk. Életkép for ever! ez most íróink jelszava; jobb is mint az élettelen és képtelen novellák!”³ Vahot állítása a rendelkezésre álló szövegek, különösképpen az életképek magas számával kapcsolatban sokatmondó lehet a divatlap(ok)ba dolgozó szerzőgárda preferált műfajai tekintetében, hiszen a művek felhalmozása a szerkesztőség(ek) beérkező szövegtermékek bőségét, vagyis egyes műfajtypusok – esetünkben az életkép – rendkívüli népszerűségét feltételezi szerzői és olvasói oldalról egyaránt. Akár ártalmatlan túlzásnak is minősíthetnénk Vahot kijelentését, hogyha az életkép lendületes előretörése az irodalmi piacon nem őt igazolná.

A francia *scène*, az angol *sketch* és a német *Gemälde* mintáit követő epikus életkép a harmincas-negyvenes években indult virágzásnak, párhuzamosan a di-

* A szerző a tanulmány elkészítése idején a Petőfi Irodalmi Múzeum Móricz Zsigmond-ösztöndíjasa volt.
1 Vahot Imre, *Novellairóink*, Pesti Divatlap 1844. július 28., 123.

2 Korompay H. János, A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása, Akadémiai–Universitas, Bp., 1998, 332–333.

3 Vahot, *I. m.*, 123.

vatlapok olvasóközönségének növekedésével. A szabadságharcot megelőző fél évtizedben a lapok tömegesen közölték a különböző típusú és esztétikai minőségű életképeket, aminek következtében a szövegtípus rövid időn belül az irodalom tucattermékévé vált. A látványos elsilányulást már a kritika sem hagyta szó nélkül: „Most a’ magyar belletristák, örege apraja egyiránt, novellák helyett inkább genréképeket írnak, ’s a’ nagyreményű fiatal lángész [...] most már első szárnycsattogásait nem is kezdi egyébbel, mint egy úgynevezett életképpel az életből, azaz: a’ pesti zsidóvásár ’s uzsorapiacz, vagy egy istenadta diák-szoba ’s jurátus-kávéház mindennapi jeleneiből másolja, igen igen: másolja, mert a’ jó Isten tudná megmondani, e’ másolatok másolatjai között melyik az eredeti, miután még a’ tizenkettedik felmelegítésnél is »eredeti« gyanánt találtaik fel rendszerint az illy szellemdús életkép. Ez az életképirás nálunk jelenleg, mint előbb a’ vig beszélyírás, szinte ragálylyá lön, ’s valóságos »cholera morbus« irodalmunkban”.⁴ A cikkíró szerint általános törekvés volt a szárnyait bontogató írógeneráció körében a közkedvelt műformák valamelyikével debütálni az országosan ismert lapokban, akár az epigonizmust is kockáztatva. Az irodalom kapitalizálódó világában boldogulni próbáló fiatal generáció íróként való elindulását, az értelmiségi életforma kialakítását sokak esetében az a tájékozódás határozta meg, amely a műfaji konvenciók aktuális helyzetének felismerésén és a publikum részéről favorizált, valamint a szerkesztők által eladhatónak vélt műfajok művelésén alapult. Az ilyen kísérletekben a normakövető és normaszegő poétikai stratégiák egyidejűleg – bár egyénenként változó arányban – érvényesültek.⁵ A párhuzamosan alakuló karrierök szembetűnő hasonlósága tehát afelől is magyarázható, hogy a korabeli irodalmi intézményrendszer lehetőségfeltételei közt homológ poétikai törekvések mentén bontakoztak ki.

A rozsnyói evangélikus családból származó Pákh Albert számára is az életkép populáris műfaja jelentette a belépést az irodalmi nyilvánosságba. Sok más nemzedéktársához hasonlóan Pákh pályaeorientációjában is fontos tényezővé vált a művészi alkotómunkára inspiráló, rendszerint alulról szerveződő diáktársaság, esetében a soproni evangélikus líceum önképzőköre.⁶ 1844-ben került Pestre, soproni és debreceni tanulmányait követően. A főváros szellemi kisugárzásától értelemszerűen Pákh sem maradt érintetlen, az irodalmi társaságképződés centrumában ő is korán a fősodorban találta magát mint az 1846 tavaszán az irodalmi életből látványosan kivonuló fiatal értelmiségi kör, a Tízek Társaságának tagja.⁷ Az írói pályára lépők többsége – így Pákh is – belátta, hogy a társadalmi kapcsolatháló kiépítése előfeltétele az értelmiségi életforma kialakításának, az alkotótevékenység közösségi formáitól

4 Életképek 1845. március 8., 320.

5 Vö. Hites Sándor, *Magyar irodalom a 19. században. Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa*, Itk 2015/5., 670–672.

6 Bodolay Géza, *Irodalmi diáktársaságok: 1785–1848*, Akadémiai, Bp., 1963, több helyen; Szilágyi Márton, *Utak az első publikációhoz. Az 1840-es évek irodalmi nemzedékének pályakezdése = Pályakezdés, karrierút, irodalomtörténet. Tanulmányok*, szerk. Radnai Dániel Szabolcs – Rétfalvi P. Zsófia – Szolnoki Anna, Pécs, 2021, 85; Béres Norbert, *Orlai Petrics Soma irodalmi pályakezdése*, *Irodalomtörténet* 2023/2., 134–140.

7 Vö. Kerényi Ferenc, *A Tízek Társasága = Uő, Vörösmarty – Petőfi – Madách. Tanulmányok*, szerk. Császtvay Tünde – Gyurgyák János – Szilágyi Márton, Osiris, Bp., 2022, 99–120; Szilágyi Márton, *A Tízek Társasága nemzedéki szerveződése*, *Acta Papensia* 2023/3–4., 291–307.

elszigetelt magányos egyéniségként ugyanis lehetetlen érvényt szerezni. Persze az egymásra torlódó írógenerációk közt kevésnek volt olyan erős nemzedéktudata, mint Petőfiéknak.⁸

Jóllehet Pákh első publikált közleménye egy alkalmi vers volt,⁹ a tulajdonképeni pályakezdését az *Életképek*ben közölt humorisztikus életképei megjelenésétől lehet datálni. Bemutakozását követően a kortársak ígéretes tehetségként tartották számon, bizakodással tekintve az egykorú társadalmi élet dokumentátorára. A pálya alakulásával kapcsolatos hajdani várakozásra Gyulai Pál is visszaemlékezett akadémiai emlékbeszédében: „Pákh korán lépett az írói pályára. Az alig huszonnégy éves humorista és hírlapíró szokatlan figyelmet keltett, bár a közönség nevét sem ismerte, mert humoros vázlatait, melyek koronként a Frankenburg *Életképeiben* jelentek meg, Kaján Ábel álnév alatt bocsátotta közre, s mint Csengery *Pesti Hírlapjának* dolgozótársa, folyvást névtelenül írt.”¹⁰ Pákh betegsége azonban derékba törte a kibontakozást, csak a szabadságharc után tért haza évekig tartó gyógykezeléséről: „az ifjú és nagyreményű humorista pályája – mondja Gyulai – csakhamar megszakad, s egy beteg ember szenvedéseibe vész”.¹¹ Tekintve, hogy az első irodalmi kísérletei a napi- és időszaki sajtó felületén nyertek publicitást, Pákh pályakezdése tipikusnak mondható, a húszas éveiben járó írónemzedékre jellemző tendenciákat mutat.

Pákhnak jó érzéke volt a városi élet hétköznapi jelenségeinek, a városlakók esetlenségeinek felismeréséhez és szatirikus ábrázolásához, humoros hangvételű, a közönséget nevetésre serkentő, ám az éles társadalmi kritikától sem mentes írásai sokak körében népszerűvé váltak.¹² Álnéven publikált divatos életképei és novellái, valamint a *Pesti Hírlap* tárcarovatába írt, a pest-budai társadalmi, politikai és irodalmi viszonyokat tematizáló cikkei tanúságtevői annak, hogy Pákh tisztában volt az egykorú befogadók ízlésével és elvárásaival – nővumát az írásait mintázó metsző gúny adta.¹³ Persze voltak olyanok is, akik mindezt másként ítélték meg. A kritikáiban a személyeskedéstől sem tartózkodó Zerffi Gusztáv Severus álnéven bírálta *Irodalmi ABC* című sorozatában a *Honderű* által elmarasztalt ízlés követőit, köztük Pákh Albertet is.¹⁴ Pákh humoros, főként a közönség szórakoztatására szánt írásait gyakorlatilag értéktelen szófecsérlésnek, hiábavaló, csak talmi népszerűséget elérni képes fércmunkáknak, az életkép- és tárcairói tevékenységét tehát egészében véve „nyomorú foglalkozásnak” minősítve Pákh irodalmi alkotótehetségét is kétségbe vonta.¹⁵ Zerffi szigorú ítélete azonban inkább szólt a nemzedékének, mint magának Pákhnak.

A szabadságharcot követő években elsősorban szerkesztőként tevékenykedett: az *Újabb kori ismeretek tára* [1850],¹⁶ valamint *A magyar ember könyvtára*

8 Farkas Gyula, A „fiatal Magyarország” kora, Attraktor, Máriabesnyő, 2014, 9.

9 Szilágyi, *Utak...*, 74–75.

10 Gyulai Pál, *Pákh Albert* = Uő, *Emlékbeszédek*, I., Franklin Társulat, Bp., 1914, 35.

11 Uő., 32.

12 „Pákh – az első találkozáskor még szép, szőke ifjú, kinek arcán a gunyor és a jóság volt egyesülve –, ő volt a *Pesti Hírlap* hírhedett négyszöge, e jel alatt újdonságíró, ami azon időben hatalmas volt; csak úgy szórta a többiek beszéde közben az élcés aperçuket.” Jókai Mór, *Írások életemből*, vál. Hegedűs Géza, Szépirodalmi, Bp., 1960, 72.

13 Vö. Ágai Adolf, *Pákh Albert*, *Az Ország Tükre* 1863. augusztus 21., 277–279.

14 Korompay, I. m., 371–372.

15 [Zerffi Gusztáv], *Irodalmi ABC Severustól*, *Honderű* 1847. augusztus 24., 155.

16 *Újabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai társas élet encyclopaediája*, I–VI., Heckenast Gusztáv sajtátja, Pesten, 1850–1855.

[1863]¹⁷ könyvsorozatai mellett különböző laptípusok, a *Szépirodalmi Lapok* [1853],¹⁸ az enciklopédikus hetilap, a *Vasárnapi Újság* [1854] és a *Magyar Sajtó* [1863] szerkesztése köthető a nevéhez.

Pákh meglehetősen karcsú szépirodalmi életművéből az *Életképek* 1845. évi 2–5. számában publikált *Utazás Debrecenben*¹⁹ című négyrészes életképfüzére emelhető ki, amely a „szövegvárosként” olvasható/értelmezhető Debrecen diszkurzív létesítőivé váló városleírások és -reprezentációk sorában az egyik „összövegnek” tekinthető.²⁰ A szöveg később a *Pákh Albert humoros életképei*²¹ című kötetben, egy reformkori életképeket közlő tematikus válogatásban,²² legutóbb pedig a Lakner Lajos gondozta kiadásban jelent meg.²³ Az alábbi gondolatmenet előfeltevése szerint Pákh Albert városábrázolását lényegében a Debrecenről élő mitológémák, sztereotípiák és várostoposzok preformálták. A civisvárosban történt fiktív utazás leírása, Debrecen fragmentumainak kiemelése, tipizálása, „egzotizálása”, azaz a megfigyelt tér feldolgozása és értelmezése²⁴ ideologikus képzetek szerint formálódik, ám Pákh esetében nem zárhatók ki a személyes tapasztalatok sem [évekig élt a városban] mint olyan benyomások, amelyek a textuális minták komplementereiként kerülnek elrendezésre. A városleírásba ékelődő egyik narratív betétben például az elbeszélő egy bál történetét részletezi, miközben a bálon mulatozó, németül nem tudó hölgyek nevetséges igyekezetét teszi szóvá, akik a külföldi katonatisztek kedvéért németül próbálnak társalogni: „Sok nálunk a képtelenség! Városunkban költözött néhány vándorlegény számára sörház áll fenn; a beköltözött német katonatisztek számára németül *tanulunk*: nemhogy azok *borunkat* innák meg, ezek *nyelvünket* tanulnák meg.”²⁵ A többes szám első személyűre váltó beszédmód, a birtokos szerkezetek az elbeszélő [aki ebben az esetben *emlékezőként* reflektál önmagára] közvetlen érintettségét feltételezik, a bálleírásban tehát a fikcióképző aktusoknak alárendelt egykori impulzusok beíródásáról van szó. Pákh narrátora utazói, etnográfusi és kritikusai pozícióból szólal meg, tapasztalatlanságot mímelve csodálkozik rá a város arcára, „a kívülálló számára részben meghatódást, részben mulattatást, de nem kis részben rosszállást kiváltó” vonásaira.²⁶ Michael Harbsmeier korábban arra hívta fel

17 A magyar ember könyvtára, Pákh Albert, a „Vasárnapi Újság” szerkesztője felügyelete alatt, I–IV., kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1863.

18 A folyóiratról lásd Imre László, *Féléves folyóirat – évszázados tanulságokkal. Szépirodalmi Lapok* [1853], reciti, Bp., 2022.

19 Kaján Ábel [Pákh Albert], *Utazás Debrecenben*, *Életképek* 1845. január 11., 56–64; 1845. január 18., 85–90; 1845. január 25., 118–121; 1845. február 2., 147–150.

20 Berta Erzsébet, *A Maradandóság városától New Debrecenig = Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor, Kijárát, Bp., 2005, 98.

21 *Pákh Albert humoros életképei*, kiadta a Kisfaludy Társaság, Athenaeum, Pest, 1870, 41–94.

22 *Életképek a reformkor világából*, szerk. Lukácsy Sándor, Magvető, Bp., 1958, 254–293.

23 Pákh Albert, *Utazás Debrecenben*, szerk. Lakner Lajos, Déri Múzeum, Debrecen, 2016, 7–40.

24 Mészáros Borbála, „Az elázott Paradicsom”. *Önreflexió és egzotizálás az első modern városszövegekben = Az egzotikum. Tanulmányok*, szerk. Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan, Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp.–Szeged, 2008, 95–96.

25 Pákh, *I. m.*, 34. [Kiemelések tőlem – B. N.]

26 Balogh István, *Debreceniség. Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, Tomus VII, 1969, 47.

a figyelmet, hogy az útirajz sohasem kezelhető tisztán objektív dokumentumként, hiszen a szerző szubjektív látásmódja, szándékos vagy akaratlan torzításai, előítéletei önkéntelenül beleíródnak a leírás szövetébe, kikezdve a megfigyelések hitelességét és tárgyilagosságát.²⁷ A textusok és tapasztalatok konglomerátumából szerveződő Debrecen-reprezentáció város- és társadalomkritikaként is olvasható, a város gazdasági, társadalmi, kulturális életére vonatkozó értékminősítéseket ugyanis a parodisztikus, humorizáló beszédmód sem képes elfedni. A kritikus hang azonban ideologikusan konstruált – a civilizációs logikát követő – funkciót tölt be: a város „felébresztését”, „felserkentését” célozva elvárásokat közvetít Debrecen felé a csinosodásra, a városiasodásra, a kulturálódásra nézve.

A zsurnalisztika és a fikciós próza keresztmetszetében: az életkép

A negyvenes években olyan átmeneti műfajok gyökereztek meg az irodalmi nyilvánosságban, amelyek a környező világ történéseit, aktualitásait mondták el, vázlatos, riportszerű formában, a korabeli magyar valóság egy-egy szeletét, tipikus jelenségét megfigyelve és rögzítve. A nevében is életközelségre utaló életkép²⁸ gyors elterjedése, autonóm műfajjá, elbeszélés- és regénytechnikai elemmé rögzülése aligha lett volna lehetséges a különböző vegyes tartalmú periodikumok (különösen a divatlapok) kialakulása nélkül, melyek helyet adtak a szövegeknek, közvetlenül elősegítve azok számszerű gyarapodását, egyben befolyást gyakorolva a művek témájára, szerkezetére és stílusára.²⁹ Az intézményesülő irodalmi és sajtópiaci viszonyok effajta hatását természetesen többen nehezményezték, divatíróknak minősítve az életképeket publikáló szerzőket, akik – aprópénzre váltva az irodalmi alkotómunkát –, csak az olcsó népszerűséget keresik. Populáris műfajként az életkép egyik alapvető ismérve a kiszámíthatóság. A poétikai „univerzálék” szerint felépülő műfaj esetében ugyanis olyan kulturális produktumról van szó, amely „az azonoság esztétikájának elvét követi, mindenekelőtt a poétikai szabályok, kódok, normák érvényességének a megerősítését, az elvárások beteljesítését tartja szem előtt azok innovatív megkérdőjelezése vagy radikális kisiklása helyett.”³⁰ A populáris irodalomról és kultúráról értekező Benyovszky Krisztián szerint mindez azért van így, mert a népszerű művek jól körülhatárolható olvasói elvárások, speciális esztétikai élményigények permanens kielégítésében érdekeltek.³¹ A sajtóközegbe írt életkép a jelenvalóság műfajaként rendkívül gyorsan elavult, az egyes művek iránti érdeklődés tehát meglehetősen efemer jelenség volt: amint az olvasó elolvasta a szöveget, tekintete már fordult is a következőre. Vagyis a folyamatos szövegprodukciónak, a szerzőkre neheze-

27 Michael Harbsmeier, *Az útleírások mint a mentalitástörténet forrásai. Gondolatok a kora újkori német útleírások történeti-antropológiai elemzése kapcsán*, ford. Kármán Gábor – Klement Judit, Korall 2006/26., 25.

28 Vö. Tamás Anna, *Az Életképek [1846–1848]*, Akadémiai, Bp., 1970, 172; Kálai Sándor, *Médium, műfaj, mediáció. Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek = „Szirt a habok közt”. Tanulmányok Imre László 70. születésnapjára*, szerk. Bényei Péter – Gönczy Monika – S. Varga Pál, Egyetemi, Debrecen, 2014, 181.

29 Wéber Antal, *Az életkép mint prózai forma*, Irodalomtörténet 2001/3., 345.

30 Benyovszky Krisztián, *Megközelítési szempontok a populáris irodalom és kultúra tanulmányozásához*, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 2019, 54.

31 Uo., 79.

dő közléskényszer akadályozta a szövegek művészi kiérlelését, másfelől az életkép műfajiságát a sajtókommunikációban való jelenlét határozta meg, az a mediális tér, ahová készült. A dinamikus, „sietős” műfaj elsődlegesen a gyors hatáskeltést célozta, ehhez pedig olyan retorikai fogások és stíluseszközök átvételére volt szükség, amelyek a publicisztikai műfajokat jellemzik.³² Aligha véletlen, hogy a magyar életképszerzők többsége – Nagy Ignác, Vas Gereben, Frankenburg Adolf, Garay János, Gaal József, Pákh Albert – egyben újságíróként is munkálkodott.

Az életkép kötetlen, szabadon alakítható, bővíthető műforma, keretébe be-
léptethetők más műfajok poétikai eljárásai, a novella, a riport, a tudósítás, az útirajz, a napló, a levél, a humoreszk, a tárcza beszédmódjai. Vegytisztán csak elvétve találkozhatunk az életkép műfaji sajátosságaival.³³ [A beszélyektől a kompozíció vonatkozásában tér el, az életképből ugyanis hiányzik a voltaképpen cselekmény.] A különböző műfajok, nyelvi regiszterek keresztezésében, valamint az idegen eredetű szövegtípus változatainak egyidejű jelenlétében testet öltő heterogenitás a műfajmegjelölés körüli bizonytalanságban is lemérhető: az életkép mellett a *genrekép*, a *rajzolat*, a *torzkép*, a *tréfa*, a *caricatura*, a *humoresc* egyaránt használatban volt. Az életkép hibrid kategória, átmenetiséget jelez „a pusztaság leírása és az ábrázolás, ha úgy tetszik a »pictura« és az elbeszélés, a publicisztikus igényű rajz és az esztétikai elvű alakítás között.”³⁴ Mivel az életkép az irodalom és a napisajtó térszámában egyaránt elhelyezhető és értelmezhető, azaz az irodalom- és a sajtótudomány érdeklődésére is számot tarthat, tanulságos lehet utalnunk azokra az analógiákra, amelyek az életkép és a 19. század második felében dinamikus előre törő tárcaregény műfajának kommunikációs hatásmechanizmusaira vonatkoznak. Mind az életkép, mind a tárcza(regény) képes alkalmazkodni a napi- és hetilapok ritmusához; igazodni a korszak olvasóközönségének elvárásaihoz, irodalmi igényeihez; képes a feszültségkeltésre.³⁵ Az eltérő befogadásmódot feltételező szeriális közlés – a könyv médiumával szemben – nem teszi lehetővé a szöveghez való akadálytalan visszatérést, kizárja az ismételhetőség lehetőségét, ezáltal gátat szab a kanonizációnak is.³⁶ Nem meglepő, hogy csak azok a köztes művek voltak képesek bekerülni az irodalomtörténeti emlékezetbe, amelyek kötetformában is megjelentek, mint Nagy Ignác *Magyar titkok* (1844–45)³⁷ vagy Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* (1846–47)³⁸ című regényes életképsorozatai.

32 Lukácsy Sándor, *Tudnivaló a műfajról = Életképek a reformkor világából...*, 380–382.

33 Uo.

34 Wéber, I. m., 341.

35 Hansági Ágnes, *Tárcza – regény – nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárczaregény kezdetei*, Ráció, Bp., 2014, 61–62.

36 Uo., 69.

37 Nagy Ignác a *Magyar titkok* zárszavában taglalta, milyen érdekek motiválták a regényes szerkezet kialakításában: „Szándékom vala azt folytatni, mit »Torzképek« című munkámban megkezdék, t. i. a fővárosi élet balságait és fogyatkozásait törekvém kiemelni, ez által alkalmat akarván adni némelly célszerű javításra és javulásra. Hogy pedig nagyobb terjedelmességre számított munkámat az egyhanguságtól megmentsem, s az olvasási érdeket növeljem, ezen egyes életképeket a regényesség vörös fonálával szőttem át. Ugy hiszem, hogy ezt multhatlanul tennem kelle, ha akarám, hogy azon érdekből, mely az első füzethez, már csak újdonság kedvéért is, csatlakozott, még a tizenkettedik füzet számára is maradjon valamicske. És e számításomban nem csalatkoztam, mert kiadóm a tizenkettedik füzetből ugyanannyi példányt nyomtatott, mennyit az elsőből.” Nagy Ignác, *Magyar titkok*, XII., Hartleben Konrád Adolf sajátja, Pest, 1845, 97–98.

38 Völgyesi Orsolya, *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*, Argumentum, Bp., 2007, 111–117.

A városi tapasztalatok irodalmi leképezésében „az életkép a mindennapiság olyan új típusú poetizálásának műfaji lehetősége, amely az újabb, polgárisult világ-befogadás céljait szolgálja.”³⁹ Az utcai sétáló térhasználata elbeszélői perspektívává alakul, a látás fizikai aktusa tehát az epikus városreprezentációk szervezőelvévé válik. A tér újszerű észlelése és ábrázolása a modern megfigyelő [observer] alakjához kapcsolódik, aki a percepció merőben új dimenzióiban mozog.⁴⁰ Talán nem véletlen, hogy a humoros, szórakoztató célzatú, a városiakok hétköznapi életét a megfigyelő [a „járdakoptató”]⁴¹ észleletein keresztül bemutató darabok mellé fokozatosan felzárkóztak a társadalmi problémákat feszegető életképek is.⁴² Pákh Debrecen-leírása is azon reprezentációk egyikének tekinthető, melyek „a realitás erősen kritikai és keserűen gunyoros hangvételű korabeli magyar szépirodalmi” kommentárjaiként a „különféle urbanizációs dologiságok hazai kisszerűségeit”, vagy épp azok hiányát tematizálták.⁴³ A Debrecen valóságát mintázó toposzok Pákh sorozatában az intencionált kritikus hangoltság szerint rendeződnek el, a város alulurbanizált képéről, az agrártelepülés falusias arculatáról, a preindusztriális városi élet statikus voltáról,⁴⁴ a parasztpolgári mentalitásról kibontakozó elmarasztaló értékítéletet azonban mérsékelik a humor alakzatai.

Németh G. Béla szerint „a könnyed elégia s a visszafogott humor kedvelése” az életkép állandósult műfaji vonásai közé tartozik, csakúgy, mint a „tisztázottnak érzett értékrend”, a „megnyugtatónak szánt lezárás”, a „jutalmazó és büntető igazságtevés”, a „tragikum kerülése”, a „diszharmonia kiiktatása”.⁴⁵ A hangsúly rendszerint a magyar társadalmi/politikai/kulturális élet és az azt magába foglaló városi tér jelenségeinek, különösen azok defektusainak szatirikus, gúnyos ábrázolásán van [*ridendo dicere verum*], amely során az elbeszélő tipizál, poentíroz, karikíroz és gyakran túlzásokba esik, miközben metaleptikus narratív stratégiákon keresztül reflektál a szöveg fikcionalitására. A kötetlen, familiáris beszédmód, „az olvasóval kapcsolatot teremtő, a valóságillúziót csökkentő nézőpontváltás”⁴⁶ az életkép elbeszélői szituációjának jellegadó sajátossága: a narrátor odafordulása, bizalmaskodása, fraternizáló hangvétele az elbeszélt történetet fikcióként leplezi le, bevonva az arctalan olvasót a szöveg hangulati terébe, egyszersmind elidegenítve őt a beleélő olvasástól, „hiszen maga az író is kívülről láttatja, műalkotásként kezeli elbeszélését, melyet időnként meg lehet szakítani szubjektív vallomások kedvéért.”⁴⁷

Az *Utazás Debrecenben* narrátorának csevegő modora már az első fejezet kezdőszoraiban megmutatkozik: „És most, nyájas olvasónőm, kövesse ön Berzsenyinek

39 Wéber, I. m., 352.

40 Kardeván Lapis Gergely, *Petőfi sétálni megy. Avagy a séta poétikája az 1840-es évek városirodalmában és Petőfinél*, Irodalomtörténet 2019/3., 235–256. Lásd Jonathan Crary, *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*, ford. Lukács Ágnes, Osiris, Bp., 1999.

41 Vö. Farkas Nikolett, *A járdakoptatás mint térszervező elem Nagy Ignác Magyar titkok című regényében*, ItK 2022/1., 83–98.

42 Tamás, I. m., 173.

43 Bodrogi Ferenc Máté, *Pozitív medialitás. Civilizációs tárgyiasságok reformkori városleírásokban*, Alfröld 2020/4., 43.

44 Gideon Sjöberg, *A preindusztriális város = Városshociológia*, vál. Szelényi Iván, ford. Bencze György, Sós Vilmos, Szalai Sándorné, Vágvolgyi András, Közgazdasági és Jogi, Bp., 1973, 119.

45 Németh G. Béla, *Életképforma és regény*, Irodalomtörténet 1975/3., 512.

46 Imre László, *Műfajok létformája 19. századi epikánkban*, Egyetemi, Debrecen, 1996, 190.

47 Uo., 184.

Lilihez intézett ezen szavait: »Nyújtsd néki gyöngye karodat, / Hagyd vezéreljen tégedet!« Ön pedig, nyájtalan olvasóm, csatlakozzék hozzánk, gyűjtsen rá, ha úgy tetszik, azon honi szivarra, melyet csak nemrégiben külföldi gyanánt szívott ön: majd megmondom, mikor tegye le. Kövessenek tehát önök, én leszek az ariadnéi fonal, mely önöket nagy tömkelegbe vezetem.”⁴⁸ Másutt: „Derült nyári délután van. Csak nem fogják önök rólunk azon lovagiatlanságot feltenni, miképpen önöket borús vagy éppen sáros időben vezetnök sétálni, mi több Debrecenbe?”⁴⁹ Vagy épp szabadkozik a bőbeszédűsége miatt: „Engedelmet kérünk, de kénytelenek vagyunk e beszédnél még tovább is időzni.”⁵⁰ Az elbeszélő, aki képletesen kézen fogva az olvasókat, elvezeti őket Debrecenbe, az útitárs társalgó attitűdjét ölti magára: „Ha ön, szép kísézőnő, nem bánja, várjuk meg, míg ezen nagy erdei csattogányok jobban kibontakoznak a fák sűrűjéből.”⁵¹ Az önmagára és a szöveg fikciós mivoltára reflektáló narrátori szituáció, a gyakori elbeszélői digressziók és kiszólások az *Utazás Debrecenben* esetében is a leleplezés szándékát jelzik.

Valós terek – fiktív tapasztalatok

Az életképsorozat címadása architextuálisan az útirajz műfajára utal, ami olvasási ajánlatként is felfogható. Ismeretes, hogy a 19. században az utazásszövegek szépirodalmi státuszú, ismeretterjesztő jellegű, illetve praktikumorientált variánsai még nem váltak szét élesen, a tudományos érdekeltségű útleírásokat tehát ugyanolyan nyelvi-retorikai-stiláris eszköztár mozgósításával hozták létre, mint a szubjektív benyomásokat lajstromozó, kifejezetten szépirodalmi igényű útirajzokat.⁵² Mivel kevert műfajú szövegről van szó, az *Utazás Debrecenben* városleírását is az ismeretközlő és a társalgó-anekdotázó narratív egységek dualitása, a „statikus-deszkriptív” és a „dinamikus-narratív” szövegrések váltakozása jellemzi.⁵³

Az *Utazás Debrecenben* négy szerkezeti egységből épül fel: egy bevezetésből, az első és a második fejezetből, illetve a befejezésből, amely lényegében egyetlen mondatból áll: „Ilyen volt hazánk egyik fővárosa az 1844-dik év nyarán Krisztus urunk születése után!”⁵⁴ Az egységeket egy-egy lakonikus, az elbeszélő betolakodásaitól sem mentes tartalmi kivonat vezeti be, amely az epilógus esetében hosszabb, mint maga a fejezet. A Debrecenbe készülő narrátor már a bevezetőben a város szerkezetére/morfológiájára (a városiasság és vidékiesség kettősére) vonatkozó topikus elemekre, konkrétan a nagy területű „óriásfalut” mintázó alakzatra épít. Debrecen kisvárosias – sok esetben: falusias – jellege, amely mind az architektúráját, mind a szellemiségét meghatározza, rendre megjelenik a különböző városreprezentációkban és -leírásokban. A fejlődést, a művelődés mind szélesebb terjedését, a település csinosodását akadályozó megmerevedett életforma

48 Pákh, *I. m.*, 10.

49 *Uo.*

50 *Uo.*, 14.

51 *Uo.*, 16.

52 Balajthy Ágnes, „Egy eredendő máshol”. Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában, Egyetemi, Debrecen, 2019, 31.

53 Harbsmeier, *I. m.*, 26.

54 Pákh, *I. m.*, 40.

és a kisvárosiasság tehát összekapcsolódik, a város mikroközössége a szorosan egymásba fonódó kapcsolati hálókön keresztül képez „véd- és dacszövetséget” az idegennel, az újjal szemben.⁵⁵ Az 1830-as években Magyarországot és Erdélyt beutazó angol orvos, a később Aranyosgyéresen mintagazdaságot alapító John Paget is a város premodern mivoltára, a kiterjedés és a közállapotok közötti látványos ellentmondásra csodálkozott rá útirajzában: „Az ötvenezer lakosú Debrecen az Alföld fővárosa. Egyes utazók ugyan »Európa legnagyobb falujának« szokták nevezni, s valóban rá is szolgál erre a névre. Széles, kövezetlen utcáival, földszintes házaival nemigen emlékeztet azokra a helységekre, amelyeket Európában városnak szokás tekinteni, ráadásul országút sincs a közelében. Esős időben az egész város egyetlen sártenger, a katonatisztek, akiknek szállása az utca egyik oldalán van, kénytelenek lóra ülni, ha át akarnak menni vacsorázni a túloldalra. Kövezett út helyett beérik egyetlen deszkapallóval, s a debrecenieknek kedves mulatsága, hogy a gyűlölt lengyel ulánusokat, ahányszor csak szerét ejthetik, e keskeny pallóról letaszítják a latyakba.”⁵⁶ Azokról a városmotívumokról, melyeket Paget emleget, még lesz szó.

A lakosok bensőséges interperszonális viszonya, közvetlen szociális érintkezése egyértelműsíti Debrecen kisvárosiasságát, a népesség létszámának növekedése ugyanis óhatatlanul megváltoztatná a társadalmi kapcsolatok jellegét: elszemélytelenítené az interakciókat, mérsékelné a kontaktusok intenzitását.⁵⁷ Az alulurbanizált térségek társadalmára jellemző összefonódottság említése Pákhnál ironiával telítődik: „Sehol sem ismeri egyik ember a másikat úgy, mint itt, sehol sem törődik a másikkal annyit, mint itt, s azért a kisvárosi pletykáknak sehol sincs nagyszerű mezeje, mint itt.”⁵⁸ A kultúra nyomait kereső elbeszélő kénytelen felismerni, hogy Debrecen az alacsony lélekszámú kisvárosokéhoz mérhető arculatot visel magán, a művelődés iránt érdektelen polgárai alig különböznek amazokétól. Debrecen ambivalens külleme, az *urbánus* és a *urális* egybefonódása Petőfinél is hangsúlyos: „Voltál-e már Debrecenben, barátom? Láttad-e e pusztai várost vagy is e városi pusztaságot? ha porba vagy sárba akarsz túladni, csak ide jőj, itt legkönnyebben célt érhetsz; de az orrodát jól befogd, mert különben mielőtt megfulnál, a guta üt meg a szalonna szagnak miatta. Mennyi szalonna, mennyi hizott disznó van itt! a szellem még is olly sovány, hogy csak úgy csörög a bordája, éppen mint az idevaló híres talyigás-lovaknak. Itt ha vesznek is könyvet, tán csak azért veszik, hogy bele szalonnát takarjanak.”⁵⁹ Petőfi maliciózus soraiban egyszerre vannak jelen a legelterjedtebb sztereotípiák, a meglehetősen sommás városleírása voltaképp kimerül a klisék halmozásában. Az sem zárható ki tehát, hogy a szomorú emlékezetű debreceni tartózkodáson túl – ahol egyébként épp a városban élő, jogi tanulmányait végző Pákh támogatására szorult – az *Utazás Debrecenben* is hatást gyakorolt Petőfire, pretextusként formálva Debrecen-képét.⁶⁰

55 Lakner Lajos, *Pákh Albert két élete* = Pákh, I. m., 70.

56 John Paget, *Magyarország és Erdély*, ford. Rakovszky Zsuzsa és mások, Rubicon Intézet, Bp., 2022, 307.

57 Louis Wirth, *Az urbanizmus mint életmód = Városszociológia...*, 51.

58 Pákh, I. m., 30.

59 *Petőfi Sándor Vegyes művei. Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, kiad. V. Nyilassy Vilma – Kiss József, Akadémiai, Bp, 1956, 47.

60 Vö. Várhelyi Ilona, *Hej, Debrecen, ha rád emlékezem...* [*Petőfi Debrecenben*], Debrecen, 1999, több helyen, Kerényi Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Osiris, Bp., 2008, 113–116.

Az elbeszélő jelenének Debrecene kevés értéket tudhat magáénak. Az ún. „fő érdem” is egy kétértelmű szerkezet keretében említődik: „fő érdeme e városnak, mint mindenki tudja, abban fekszik, hogy tősgyökeres magyar s a magyar szokások s eredetiségek el nem fajult hazája.”⁶¹ Az ambiguitás lényege, hogy az elbeszélő lehetőséget ad olvasóinak a választásra, miként értelmezik az ősi magyarság oltalmazását: maradandóságként vagy maradiságként. [Évtizedek múltán Ady fogalmaz hasonlóképpen.] Amiről itt szó van, az a debreceni civis társadalom berendezkedése, a gondolkodást, a kultúrszemléletet, a közéletet alapjaiban meghatározó, a modernizációt korlátozó, főként a mezőgazdasághoz kötődő félpaszti életmód.⁶² A „legmagyarabb” városban évszázadokon keresztül a hagyományos – a honi és az idegen szemlélők számára szinte kizárólagosan agrárjellegűnek tűnő⁶³ – életforma védelme szemben állt a progresszivitással, a maradandóság dicsérete a megújulásigénnyel. A város társadalmi – a szegény tömegeket és a magisztrátust is beleértve – hagyományait, kiváltságait és felekezetük óvása jegyében az előremutató, a város lakói számára kedvező intézkedéseknek is ellenszegültek, ezzel hosszú időre elzárva a várost a polgárosodás lehetőségétől.⁶⁴ A külső behatásoktól érintetlen magyar szellemiség megóvása csak a debreceniek felől számíthat érdemnek, a kívülállók számára a földhözragadtság benyomását kelti, míg a másoktól való következetes elzárkózás gyakorlatilag idegenségellenességként értelmezhető. A „civis szellemről” (*fruges consumere natum*) szólva az *Utazás Debrecenben* narrátora a művelt publikumot tekintve is csak a hiányérzetének adhat hangot: a tradíciókhoz mereven ragaszkodó parasztpolgárok „életigényei oly igen parányiak”,⁶⁵ hogy azok aligha képesek felszabadítani a város konstruktív energiáit, ellenben kiszorítanak minden olyan kísérletet, melyet eltérésként érzékelnek a konvencionálistól. Az önmagába forduló Debrecenben a modernizációs törekvések légüres térbe érkeznek, rosszabb esetben a városi közvélekedés idegenkedésével szembesülnek. A 19. század első évtizedeiben „alakult ki a civistársadalomnak az a formája, amely akarva-akaratlan az egzotikum hatását keltette a legjobb indulatú szemlélőben is; életstílusát, kulturális és magatartásbeli formáját pedig a kevésbé jóindulatúak nem győzték eléggé kárhoztatni.”⁶⁶ Számos korabeli Debrecen-leírás foglalkozott a civisek gondolkodás- és viselkedésmódjával, vérmérsékletével, lehetséges magyarázatokat keresve a közösség kultúra iránti érdektelenségére, az urbanizálódás lehetőségeit negligáló közönyére. A többség szerint a város elmaradottságáért a lakosok maradisága okolható, azaz a konzervatív, büszke, dacos, nyers civisek felelősek azért, hogy Debrecen nem tud a polgárosodás útjára lépni. A civis szó a 19. század végére vált a „zsíros nyakú, makacs, kivagyí” debrecenieket megbélyegző formulává, a műveletlenség, a bezárkózás és a progresszióval szembeni idegenkedés jelképévé.⁶⁷ A debreceniek mentalitására egyértelműen elmarasztalólag utaló retorikai alakzatok

61 Pákh, I. m., 8.

62 Balogh István, *A civisek világa. Debrecen néprajza*, Gondolat, Bp., 1973, 131.

63 Uo., 83.

64 Borbély Szilárd, „Nyugszol a' nyárfáknak lengő hívesében”. *Tanulmányok Csokonairól*, szerk. Debreczeni Attila, Egyetemi – Déri Múzeum, Debrecen, 2023, 45–46.

65 Pákh, I. m., 11.

66 Balogh, *Debreceniség...*, 30.

67 Borbély, I. m., 47.

gyakran kiegészülnek a város életvitelét, a civistársadalom világképét meghatározó kálvinistaság emlegetésével, azaz felekezeti gyökerű intolerancia kárhozzátásával.⁶⁸

Mivel a fennálló viszonyokat tekintve a város jelene sivár, a tőle elvárt szerep betöltésére [ti. érdemben vegye fel a versenyt Pest-Budával] képtelen, az elbeszélő csak a jövő ígéréteiben bizakodhat: „a mostani Debrecen egy nagy semmi, melyből azonban hatalmas teremtmő kéz sokat, egész világot alkothat.”⁶⁹ A város potencialitásának, gazdasági-kulturális teljesítőképességének kibontakoztatásához a lakosok szemléletváltására van szükség, a mostaniak ugyanis nem rendelkeznek a lappangó erőforrások kihasználásához megfelelő képességekkel, sőt egyenesen alkalmatlannak arra. A narrátor prognózisa szerint a perifériális státusz, a preindusztriális társadalmi berendezkedés, valamint a művelődésbeli elmaradás felszámolásának kulcsa a vasút kiépülése: „A vasút készül, Debrecenre nagyobb figyelem fordul, mint valaha, s néhány év múlva eddig ismeretlen élet fog bele szívárogni, nagyobb mozgalom, s ha Isten úgy akarja, nagyobb anyagi jóllét fog benne támadni, és a művelődés, polgárosodás szövétneke fellobogand, szóval: a város – ha szabad magamat így kifejeznem – európai szint öltend magára.”⁷⁰ A modernizáció ígérését magában hordozó vasút tehát azzal kecsegtet, hogy az urbanizáció, az industrializáció pozitív hatásai végre elérik Debrecenre, a város elindulhat a polgárosodás, a nagyvárosiasodás felé. A műveltség, a civilizáció terjesztésének leggyorsabb és leghatékonyabb eszközeként a vasút a modernség metaforájaként jelent meg a korszakban, az egykorú irodalmi reprezentációkban egyértelműen a vasúthoz kapcsolódó társadalmi várakozások optimista dimenziói domináltak. A kortársak technológiakultuszára ismerhetünk rá Petőfi versében is [*Vas-úton*]: „Száz vasutat, ezeret! / Csináljatok, csináljatok! / Hadd fussák be a világot, / Mint a testet az erek. // Ezek a föld erei, / Bennök árad a műveltség, / Ezek által ömlenek szét / Az életnek nedvei.”⁷¹ Petőfinél a vasúti utazás élménye a civilizálódás vágyával kapcsolódik össze, valóságos „vasútapoteózisba” fordítva a költeményt.⁷² Hasonló optimista perspektívából nyilatkozott a vasút és a modernizáció összefüggéseiről az útleírásaiban: „azon a vasúton bámulatosan halad az ember. Szeretném rá ültetni az egész magyar hazát néhány esztendő alatt tán kipótolná, a mit néhány század alatt elmulasztott a haladásban. Kár, hogy oly rövid még nálunk az egész vasút. Mikor az ember azt gondolja, hogy még csak fölül, már akkor leszáll, s ott van Vácon.”⁷³ Az ilyesféle utópiákat a reformkor fejlődéshite termelte ki, aligha véletlen tehát, hogy Debrecen kapcsán már a harmincas években sajtócikk foglalkozott a vasút alapvető szerepével a város jövőbeli előrehaladására nézve [*Debrecen' jelen állapotjának rövid rajza*].⁷⁴ Mint köztudomású, bő egy év-

68 Vö. Debreczeni Attila, *A debreceniség. Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése = A debreceniség mintázatai. Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. Fazakas Gergely Tamás, szerk. Bódi Katalin – Lapis József, Egyetemi, Debrecen, 2020, 44–47, Borbély, I. m., 52.

69 Pákh, I. m., 9.

70 Uo., 8.

71 Petőfi Sándor *Összes versei*, kiad. Kerényi Ferenc, Osiris, Bp., 2022, 853.

72 Lásd T. Szabó Levente, *A Vas-úton. Az utazás mint látásmód és poétika = Ki vagyok én? Nem mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*, szerk. Szilágyi Márton, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2014, 343–366.

73 Petőfi, *Vegyes művei...*, 60.

74 *Debrecen' jelen állapotjának rövid rajza*, Társalkodó 1837. január 25., 25.

tized múltán, 1857-ben adták át a Szolnok–Debrecen vasútvonalat, amivel a város bekapcsolódott a kiépülő országos vasúthálózatba.

Az elbeszélő akaratlanul – néha viszont reflektáltan – újra és újra Pest-Budához méri Debrecen. Egyértelmű, hogy a civilizációs dologiságok (Bodrogi Ferenc Máté) tekintetében Debrecen nem mérhető a fővárossal, a nemzetiség vonatkozásában azonban egyenesen vonzó alternatíva lehet.⁷⁵ A húszas-harmincas évekre „az urbanizációs folyamatok fokozatos fellendülése, ezen belül Pest-Budának az ország többi részéhez képest lényegesen gyorsabb fejlődése és városiasodása jellemző”,⁷⁶ a vidéki városok, így Debrecen felől nézve tehát merőben más léptéket képviselt. A narrátor mégsem szakít a komparatív perspektívával, a város nyilvános sétatereként funkcionáló Nagyerdő bemutatásakor is a pestihez vagy a pozsonyihoz hasonló minőségeket keres, ám kénytelen belátni, hogy a nagyerdei „szolgáltatásokról” inkább az alföldi csárdák felől érdemes ítéletet alkotni. A területen átsétáló elbeszélő csak néhány, a város előkelőbb közösségéből való, már-már a pesti polgárookra emlékeztető látogatóval találkozik, a címések zöme ugyanis a hétvégék alkalmával keresi fel a Nagyerdőt.⁷⁷

Debrecen főként a magyarságot tekintve mutat alapvető különbséget a nemzetiségi szempontból „zagyvalék” (Pákh) Pest-Budával szemben: „Pest egész magyarsága gyönyörűen megférne Debrecen Péterfiában, pedig ez a Péterfia csak egy utcája a nagy Debrecennek.”⁷⁸ A komparációban a korabeli reformpolitikai viták, városkérdések textualizált nyomaira ismerhetünk rá, főként a magyarországi városok gazdasági-társadalmi státuszában végbement változások tekintetében. A negyvenes évek országos politikai vitáiban egyre hangsúlyosabban fogalmazták meg, hogy az egykor szabad királyi városi privilégiumot szerző kisterületű, zömében német polgárság lakta városokkal szemben inkább a tiszai kerületek népes, a lakosság nemzetiségét tekintve színmagyar mezővárosait kellene támogatni.⁷⁹ Debrecen tehát a „mintaváros” státuszát öltheti/ölthetné magára, a magyar nemzetiség őrvárosává válhat – olvasható ki az elbeszélő gondolatmenetéből –, ám ehhez progresszióra van szükség, a jelenlegi közviszonyok ugyanis ezt korántsem teszik lehetővé: hiszen még egy pesti bérkocsi látványa is csodálatot kelt a helyiekben. Gyurits Antal szerint, aki 1848 telén a Windisch-Grätz herceg seregei elől menekülő fővárosiakhoz hasonlóan szembesült Debrecen maradiságával, alkalmatlanságával a városba érkező menekültek befogadására, valamint a pestiekben nyereszkedni próbáló címések anyagiasságával, a város modernizációja csak évek múltán, a szemléleti megújodást követően mehet végbe: „minden erőfeszítés hasztalan vala ott, hol csak

75 „Arról gondolkodni eszünkbe sem jut, hogy Debrecen valaha felülmúlja a már természeti fekvésénél fogva nagyobbakra teremtett Pestet; de azt igen is hisszük, hogy a tősgyökeres magyar Debrecen leend ellenére a külföldi elemekkel elárasztott Pestnek *nemzetiség* dolgában, szigorúan őrködendő, nehogy e legdrágább és nehéz harcokkal kiküzdött kincsünket csak távolról is vesz fenyegethesse.” Pákh, *Utazás...*, 9. [Kiemelés az eredetiben – B. N.]

76 Zentai Mária, *A város szerepe a kora reformkori magyar irodalomban*, ITK 1999/3–4., 337.

77 A Péterfia úti hóstáton épült fürdőház hamar népszerűvé vált a debreceni lakosok körében, míg a Nagyerdő egy része valódi parkerdővé alakult át az évek során. Komoróczy György, *A reformkori Debrecen*, Debrecen, 1974, 32.

78 Pákh, *I. m.*, 7.

79 Czoch Gábor, *A reformkori urbanizáció és a polgárság megítélésének kérdései* = Uő, „A városok szíverei”. *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*, Kalligram, Pozsony, 2009, 30–33.

évek hosszú során keresztül bizonyos institúciók következtében lehetne elérhető az, mi egy európai városnak nélkülözhetetlen kellétét teszi.⁸⁰ A Pest-Budát tematizáló reformkori városleírásokkal szemben, amelyek középpontjában a „civilizációs haladás-eufória”⁸¹ áll, az *Utazás Debrecenben* csak a haladást korlátozó tényezőket veheti számba, a városiasodásról csak deficitként nyilatkozhat.

Pákh narrátora kevés szót ejt Debrecen első számú művelődési-oktatási fórumáról, a Református Kollégiumról, az intézményt vagy érintőlegesen [„Debrecenben nagy a Collegium, sok benne a tanuló ifjúság”].⁸² vagy leminősítő jelzők keretében említve [„Dísztelenebb s kényelmetlenebb épületet nem egyhamar láthat az ember, mint a collegium, diák műnyelven kinlódium”].⁸³ A Kollégium voltaképpen jelentőségét szándékosan homályban hagyó, csak az épület barátságtalan mivoltával foglalkozó szövegegységben a szignifikáció alakzata lép működésbe, mely az elrejtés elvén, a kijelentéstől/kimondástól való tudatos tartózkodáson alapul, a hallgatás ugyanis a különböző jelentéseket közvetítő „kifejezőeszköz” szerepét is magára öltheti. Az effajta implicit kifejezőmód az olvasó bevonására épít, aktivizálva azt a tudást, kulturális kompetenciát, amely elengedhetetlen az értelemképzéshez, jelen esetben a Kollégium pozicionálásához a város kulturális terében.⁸⁴ A hiányok jelentések, hiszen mégiscsak egy olyan intézményről van szó, amelynek köszönhetően a város hatalmas, felekezetiileg jelentős mértékben meghatározott vonzáskörzete és kisugárzása többszörösen meghaladta a hasonló mezővárosokét.⁸⁵ Pákh szelekciós aktusa azért is hangsúlyos, mivel átrendezi a jelenlevőségek és a hiányok sajátos arányát: a Kollégiummal ellentétben a debreceni fapallóról például jóval részletesebben értekezik.

A látottak rögzítését gyakran különféle jelenetek valós idejű megosztása szakítja meg, amint az elbeszélő a bámészkodó utazót imitálva belefeledkezik egy-egy életközeli mozzanat részletezésébe. A real-time tapasztalatok szimulákrumaként felfogható narratív betétek a megfigyelő-elbeszélő kommentárjaitól, érzelmi megnyilvánulásaitól áthatva az életkép olvasóközönségének elvárásait elégítik ki: Debrecen társas életével „ismertetik meg” a befogadót, jóllehet a fiktív szcénákban egytől-egyig az életképirodalom klisékarakterei szerepelnek: kisasszonyok, arslánok, úrhölgyek, diákok, csavargók, nincstelének, akik a rájuk jellemző tevékenységformákat űzik. Az *Utazás Debrecenben* városrepresentációjából kikülönülő szuverén szövegegységek a debreceni vonatkozásokhoz szorosan nem kapcsolódó általánosságokat visznek színre, mert a típusalakokat mozgótipikus szituációk az önálló kisműfajként vagy a nagyobb epikus szerkezetekbe integráltan egyaránt típusrajzokat adó⁸⁶ életkép műfajisága szerint rendeződnek el. A városleírás permanenciáját megszakító életképek eseményszerűséget kölcsönöznek a benyomásoknak: mint ha az elbeszélő jelen időben osztaná meg a tapasztalatait a riport vagy a tudósítás

80 [Gyurits Antal], *Menekvés Debreczenbe az 1849. év kezdetén. Történeti rajz*, Heckenast Gusztávnál, Pest, 1850, 81.

81 Bodrogi, *I. m.*, 37–38.

82 Pákh, *I. m.*, 18.

83 *Uo.*, 25.

84 Benyovszky Krisztián, *Az elhallgatás alakzatai*, Kalligram 2006/11–12., 109–110.

85 Gáborjáni Szabó Botond, *Egy Keresztyén Reszpublika, Debrecen = A debreceniség mintázatai...*, 86.

86 Wéber, *I. m.*, 341–342.

sajtóműfaját mintázó beszédmódban. Mivel a jelenet képes megvalósítani az elbeszélés és a történet közti időegyenlőséget [izokronia],⁸⁷ a befogadó „ebben az esetben azzal kell hogy számoljon: amiről olvas, az olvasási aktus életidejével nagyjából párhuzamosan zajlik.”⁸⁸ A kis narratívumokat az elbeszélő térhasználata szervezi, az idő múlását is érzékeltető haladása a városban, hiszen a Nagyerdő bemutatására délután, míg a városközpontéra már sötétedés után kerül sor. A városrepresentáció kiszámíthatóságát ezek az eseményszerű szövegegységek kezdik ki.⁸⁹

Debrecen „arca”

Az elbeszélő a Péterfia kapunál halad át a Debrecen belterületét körbezáró palánkon és lép be a bizakodásra kevés okot adó belső városba: a gazdasági egységek, a sörház, a csapszékek, a bormérések, a szárazmalmok, a mészárszékek [Pákh: „húsvágda-allée”) számbavételekor egyértelműen láthatóvá válik Debrecen falusias városképe, egy tipikus agrártelepülés berendezkedése.⁹⁰ Az ún. „szolgáltatóegységek” színvonaltalansága, a manufaktúrális ipar kínálatának alacsony minősége a Nagyerdőn tapasztaltakhoz hasonlóan komparációra készíti a narrátort, aki a tőle megszokott iróniával prezentálja a falusi csapszékekre emlékeztető igénytelen helyeket, egyetlen voltaképpen hasznukat abban látva, hogy az előttük függő lámpák esténként fényt szórnak a kivilágítatlan debreceni utcákra. A közvilágítás kérdése, pontosabban annak megoldatlansága rendre megjelenik a városleírásokban, a már citált *Társalkodó*-béli cikkben a következőképpen: „Debreczen még nincs kivilágítva, mert azon nyolcz vagy kilencz lámpa, mellyek tömérdek utczáin egymástól roppant távolságra pislognak, illy nevezetet nem érdemelnek.”⁹¹ Az 1842. évi utazása során Debrecenben is megforduló Erdélyi János sem hagyta szó nélkül a város alulurbanizáltságát reprezentáló vonást: „A színházból oly sötét utcára léptünk, hogy alföldi szőlás szerint (mint sűrű ételben) a kanál is megállott volna benne. Egy jó emberem kezemet fogá és vezete, hogy le ne lépjek a gyalog-pallórol, mert lámpa nem ég.”⁹²

Egy „valamirevaló” Debrecen-representációból értelemszerűen nem maradhat ki a város hírhedt „nevezetességének” számító palló leírása:

A palló, kódusabb részeiben az országnak ismeretlen fogalom és tünémeny, Debrecenben azonban feltűnő nagy szerepet játszik. [...] A palló hivatása az volna, hogy az ember – ide nem értvén a marhákat, lovakat s egyéb házi állatokat – szükség esetén rajta járván, azt képzelhesse magának, hogy becsületes trottoíron jár, nem pedig azt, hogy üres hordó

87 Gérard Genette, *Az elbeszélő diszkurzus*, ford. Lovas Edit – Sepeghy Boldizsár = *Az irodalom elméletei*, I., szerk. Thomka Beáta, Jelenkor, Pécs, 1996, 78.

88 Hansági Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajiség. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*, Akadémiai, Bp., 2022, 229.

89 Vö. Szirák Péter, *Ki említi megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*, Ráció, Bp., 2016, 28.

90 Vö. Papp József, *Adalékok a reformkori Debrecen városképéhez* = Pákh, *Utazás...*, 103–105.

91 *Debreczen’ jelen állapotjának rövid rajza*, *Társalkodó* 1837. február 4., 39.

92 Erdélyi János, *Úti levelek, naplók*, szerk. T. Erdélyi Ilona, Gondolat, Bp., 1985, 53.

dongáin sétál. [...] Továbbá, minthogy Debrecenben is szokott sáros idő járni, és a különben sárgás homok igen gyakran téglaszínű lucs-pocsba takarja magát, az volna rendeltetése a pallónak, hogy az embert az idő viszontagságaitól megóvja némileg. Ezt meg is teszi csekély tehetsége szerint, csakhogy – csekély tehetsége szerint.⁹³

A palló feltűnően aprólékos bemutatása ugyancsak a készen kapott panelekből építkezik, hiszen a debreceni közlekedés kardinális problémái, a járhatatlan utcák, a sár, valamint a fapalló a Debrecen-leírások konstans elemei.⁹⁴ Hogyha összevetjük a kövezetlen, így az esőzések következtében járhatatlan utcákról szóló, a közlekedés nehézségeit tematizáló szövegrészeket Kazinczy [1824],⁹⁵ a *Társalkodó* [1837],⁹⁶ Erdélyi [1842],⁹⁷ valamint a szabadságharc időszakában Debrecenbe kényszerülő Gyurits [1850]⁹⁸ úti beszámolóival, a szövegeket elválasztó bő két évtizedes távolság ellenére gyakorlatilag ugyanazokra a siralmas körülményekre ismerhetünk rá. A belvizek áramlása, az eső- és szennyvíz elegye elviselhetetlen állapotokat teremtett a belvárosban, s noha a csatornázás az 1820-as évektől napirenden volt a városi tanácsban, a vezetőség tétlensége és főként döntésképtelensége okán csak hidak és fapallók lefektetésére került sor, ideiglenes – ám a beszámolók tanúsága szerint évtizedeket átívelő – megoldásként.⁹⁹ Volt rá példa, hogy Debrecen rendezetlen arcáért, falusias kinézetű házaiért, sáros utcáiért egyértelműen a városi magisztrátust érte nyílt bíráló.¹⁰⁰ Pákh narrátora közvetve, humorba ágyazva, már-már parodisztikus torzításban nyilatkozik a járhatatlan debreceni utcákról, a várost ironikusan Velencéhez, a Piac utcát pedig a Canal Grande-hoz hasonlítva. Csak-hogy a lagúnákban ringatózó gondolák, a magasba törő márványpalaták idillikus vízióját beárnyékolja az alföldi valóság: a „fekete hullámsírban” dagonyázó szeke-
rek, valamint a „legfeketebb tengerből” kiemelkedő téglakunyhók – Debrecen

93 Pákh, *I. m.*, 22–23. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

94 Papp, *Adalékok...*, 113–114.

95 „A’ nagy úczán egy gerendákból rakott híd mégyen végig, a’ sár, nem a’ víz ellen. Az őszi ’s tavaszi holnapokban különben itt lehetetlen volna járni. Most csatornák vonatnak a’ nagyobb úczákon, de a’ mellynek kevés hasznót ígérnek. Nincs hová folyjon a’ mocsok.” Kazinczy Ferenc, *Magyarországi utak*, kiad. Orbán László, Egyetemi, Debrecen, 2015, 41.

96 „A’ másik bajon, t. i. a’ homokon és sáron csak kövezet által segíthetni, mi azonban a’ főlebb érintett okoknál fogva tömérdek költségbe kerül. Ennek helyét a’ gyaloglók’ számára most a’ házak mellé rakott hidak vagy pallók pótolják ki, de csak a’ főutczákon; a’ többiben még ez sincs.” *Debreczen’ jelen állapotjának rövid rajza...*, 25.

97 „Az utca úgy van most, mint ezelőtt isten tudja hány esztendővel, természetes állapotban, kivévén azt a néhány berostélyozott gödröt kellő közepén, melyet veremnek is lehetne gondolni, pedig csatornák a víz vagy inkább a habarék lefolyására, és kivében a gyalogutakat vagy fajárdákat kétoldalt, milyeneket én itt láttam először, de hála istennek, hogy nem esős időben, mert rajtok és rólok kitéregetni nem öröm.” Erdélyi, *I. m.*, 49.

98 „A homokterületen épült városnak széles utcáin, még ott is, hol gödrök nincsenek, tengelyig süllyed a kocsi kereke a ragadós sárban. Némely utcákat távolabb közömbben deszka pallózat vág keresztül, melly a puha alapon lesüpped, s a sártól szinte elborítottik. Csak az a jó van benne, hogy gödörbe nem bukik az átgyalogló, de azért bokáig sárban jár.” [Gyurits], *I. m.*, 81–82.

99 Komoróczy, *I. m.*, 27–30.

100 „Általányosan mondhatni, hogy a’ t. városi előljárásának épen semmi vagy csak igen kevés gondja van a’ város’ csinosítására” *Debreczen’ jelen állapotjának rövid rajza*, *Társalkodó* 1837. január 28., 30.

belvárosi házainak – látványa. Efféle provokatív metaforát alkalmaz a város morfológiáját, a hatalmas telkeket, a magas kerítéseket, a kövezetlen utcákat és a többségében földszintes házakat magába foglaló térszerkezetét véleményező gondolatfutamában is: „Széles lepény, melynek közepéből néhány tepertő ágaskodik.”¹⁰¹ A városkép rendezetlensége, a „semmit nem mondó kifejezésű” [Pákh] épületek sokasága a dekorativitás, az ízlés teljes hiányáról tanúskodik. „A város mint épített urbanitás, az épített architektúra esztétikai értéke és kultúraképző potenciálja leginkább hiányként szerepel a Debrecen-narratívákban.”¹⁰² Emeletes kőépületeket csak a városközpontban emeltek, kevés számban, nem véletlen, hogy Bek Pál téglási földbirtokos, kormánybiztos 1821 és 1835 között épült Piac utcai házáról minden korabeli városleírás említést tesz.

A Bek-palotában székel az 1833-ban alapított Casino Egyesület, Debrecen úri – a köznyelvben „frakkos” – kaszinója, a városi elit exkluzív találkozóhelye, ahová csak a jómódúak kaptak bebocsátást. Mivel a 12 pengőforint tagsági díjat kevesen tudták megfizetni, a kaszinó tagsága a tehetősebb társadalmi rétegből, a városi hivatalnokok, a vezető tisztségviselők, a vagyonos kereskedők és a földbirtokosok köréből került ki. A fővárosiakhoz hasonló szalonok, kávéházak híján a kaszinó funkcionált a társas összejövetelek közösségi tereként: a gazdasági, politikai kapcsolatok bővítését, a szabadidő eltöltését és a társadalmi reprezentációt egyaránt szolgálta, miközben a tagok a városfejlődés ügyét is a szívükön viselték. A városi civis polgárokból [kiskereskedőkből, mesteremberekből] szerveződő Polgári Casino – a „kapás” vagy „gubás” – 1841-ben jött létre, ám lényeges változást egyik intézmény sem volt képes előidézni Debrecen civistársadalmában.¹⁰³ Az *Utazás Debrecenben* narrátora is üdvözli a kaszinót mint a társadalmi diskurzust, a közügyek megvitatását, a kultúráközvetítést lehetővé tévő nyilvános fórumot,¹⁰⁴ hiszen az ilyesféle intézmények számának gyarapodása adhat lökést a városiasodásnak.¹⁰⁵ Azonban nincs érdembeli kultúrafogasztó értelmiségi réteg, amely a cselekvések ágense lehetne a műveltségterjesztésben, a város kulturális életének kibontakoztatásában: „A nyilvános helyek közönsége oly stereotyp, oly örökkön örökké egyforma itt, amint senki nem gondolná. Egyik bálnak, egyik színházi előadásnak – némi csekély változásokkal – ugyanazon közönsége van, mint a másíknak, s e tekintetben a nagy Debrecen olyan kisvárosias szint visel magán, mint bármelyik 5-6000 lakosú városaink közül.”¹⁰⁶ A nagy tömegek, a város lakó civisek zömének távol maradása a képzőművészetektől, az irodalomtól, a színháztól a kultúra iránti közönyt, a fokozatosan beszűkülő, provincializálódó szel-

101 Pákh, I. m., 21.

102 Berta, I. m., 102.

103 Lásd Goda Éva, *A reformkori Debreceni Casino története [1833–1945]. Társasági élet és művelődés*, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2011, 36–92.

104 „Debrecen legnagyobb háza, a Bek-házhoz érünk most, s ezen ház több tekintetben nevezetes. Itt tartja eléggé csinos szállását az egyik *casinó*, melyet *frakkosnak* is mondanak, ellentétben a *polgáiraival*, melyet *gubásnak* is neveznek, s mely a „Fejér ló”-ban üttöt tanyát. [...] Valódi jótétemény Debrecenben tehát a kaszinó, hol az ember legalább emberek közé jöhet, s hébe-hóba kibeszélheti magát. Csak oly rettenetesen üres ne volna aztán oly gyakran ezen kaszinó.” Pákh, I. m., 29. [Kiemelések az eredetiben – B. N.]

105 Lakner Lajos, „Másokhoz az idegenség, / Bennem késértő ellenség.” *Nyilvánosság és idegenség Debrecenben az 1830-as évektől a 20. század elejéig = A debreceniség mintázatai...*, 158–159.

106 Pákh, I. m., 30.

lemiséget teszi láthatóvá, magyarán a város nem csupán az építőművészet produkta-
tuma, a nyilvánosság tereit, hanem a művelt közösséget is nélkülözi.

Pákh életképsorozata épp a kulturális pangás időszakában készült, legalább-
is ezt látszanak alátámasztani a debreceni színházi életet taglaló szövegegységek.
Debrecen méretéhez, színmagyar lakosságához képest elkeserítő a városi színját-
zás körülményei: „Debrecenben, hol az ember a legszebb, legjelesebb magyar
színházat, a legnagyobb magyar színházi közönséget keresné, itt kell neki ily kapun
bemenni, hogy egy az udvar hátulján felállított, alacsony, szűk és szurtos, csúrféle
épületbe juthasson, melyben azután kénye kedve szerint álmodozhatik színházról
és nemzeti műveltségről.”¹⁰⁷ Az, hogy az elbeszélő „színcsúrként” emlegeti a szín-
házat, nem a korábbiakhoz hasonló nyelvi alakzat, hanem utalás a városi színháznak
helyet biztosító épület eredeti rendeltetésére: az ugyanis magtárként funkcionált.
Nánássy Gábor városi tanácsos a Harmincados közben álló magtárát ajánlotta fel
a város részére, hogy azt színelőadások tartására alakítsák át, aminek a felavatá-
sára 1835. augusztus 1-én került sor. Noha az épület nyilvánvalóan nem volt képes
versenyre kelni a kőszínházakkal, átmenetileg fel tudta kelteni a kisszámú debre-
ceni közönség érdeklődését. Évtizedeken keresztül csak átutazó, alkalmi társulatok
fordultak meg a városban, egyik sem vert gyökeret Debrecenben, tekintve, hogy
a színészeket siralmas állapotok fogadták.¹⁰⁸ Pákh egy korábbi írásában, az *Egy este
a' debreczeni színházban* című életképben (1844) már tematizálta a „teátrum” színvo-
naltalanságát. A szövegben színházlátogatásra kerül sor, az elbeszélő egy debre-
ceni cívis képében szólal meg és kalauzolja el olvasóit a kisebb vidéki városok (Győr,
Kassa, Sopron) színházaitól jócskán elmaradó játékszínbe. Az életképszerű jelenetek
egyértelmű értékítéletet közvetítenek: Debrecen méretéhez és lélekszámához ké-
pest a színháza lehangoló képet mutat, az előadás említésre méltatlan, a közönség,
különösen a karzat viselkedése pedig a színházlátogató városiakok faragatlanságát,
kulturálatlanságát igazolja, amire az életképfüzérben is történik utalás: „Volt már
máskor is alkalmunk e karzatról szólni, nem akarunk itt a mondottak ismétlésébe
esni”.¹⁰⁹ Az *Egy este a' debreczeni színházban* tehát az *Utazás Debrecenben* komple-
menter szövegeként, az életképsorozat intratextusaként fogható fel.

Az *Utazás Debrecenben* a heti és napisajtóban közölt *home tour* típusú utazá-
sokon alapuló beszámolók, publicisztikai útleírások¹¹⁰ és városreprezentációk köré-
be sorolható, melyek jól ismert kliséit, motívumait, szövegpaneleit Pákh az életkép
műfajába integrálva hagyományozta át a 19. század második felére, azok áramol-
tatásával, a kezdetben helyi érdekű diskurzus kiszélesítésével az ezután keletkező
városreprezentációk pretextusává válva. Habár a nyugati utazók útirajzaiból a ma-
gyarországiakéval csaknem azonos Debrecen-kép bontakozik ki, kevésbé tűnik va-
lószerűnek, hogy Pákh ismerte Robert Townson, François Sulpice Beudant, Richard

107 Uo., 36.

108 Taar Ferenc, *A kezdetektől 1874-ig, az intendatúra végéig = A debreceni színház története*, szerk. Katona Ferenc, Debrecen Megyei Város Művelődésügyi Osztálya, Debrecen, 1976, 7–51.

109 Pákh, *I. m.*, 37.

110 A 19. század derekán átalakuló utazási irodalom tendenciáiról lásd Radnai Dániel Szabolcs, *A hazatalálás története – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén. Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz*, Verso 2022/1., 9–34.

Bright, Julia Pardoe, Michael J. Quin vagy John Paget összefoglalásait.¹¹¹ A civisváros vidékiességét, elmaradottságát, a lakosok műveletlenségét hangsúlyozó egykorú szövegek szerzői a debreceni *couleur locale*-t taszítónak, elidegenítőnek ábrázolták, mintsem vonzónak, értékmínősítései mindenkor kritikai élűek – ám azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy közülük többen a modernizáció ideologikus szándékával léptek fel. Pákh a közismert városmetaforák és -legendák átvételével, a látványok élménybeszámoló-szerű színrevitelével, a Debrecen arcát mintázó jelenségek humorisztikus elrendezésével közvetlenül hozzájárult az ábrázolási tradíció megszilárdításához; a természetlenség, a meddőség, a szűkösség mítosza,¹¹² valamint a *debreceniség* kriptó-fogalma¹¹³ felé vezető sémák továbbhagyományozódásához.

Pákh városábrázolását, a szövegben nyelviesülő tértapasztalatokat a kószáló elbeszélő öntudatos szemlélődése, ironikus távlata, „a környezet, az emberi és tárgyi világ együttérző-kritikai elsajátításának mozzanata avatja jellegzetesen” humorossá.¹¹⁴ A sétálás, a járkálás, a nézelődés a kószáló (*flâneur*) térhasználatának kifejeződéseként a nyilvános városi tér szubjektivizálásának formái, a kószáló tehát csakis idegenként mozoghat az alulurbanizált, falusias Debrecenben. Sokatmondó, hogy Pákh debreceni úti beszámolója épp a városszéli trágyadombok és a társadalom peremére szorult nincstelenek deprimált világának leírásával végződik:

Mintegy közepén e trágyamegyének, mélyebben a földben, bűzhödtt, iszapos, fekete mocsár terjedt el; partján szárított trágyadarabokból rakott tűznek sűrű, bűdös füstje gomolyodik, lassan úszva tovább a végtelen síkon. A tűz rövid lángjait lassú rezgésben tükrözi vissza a barna mocsár, s körülötte ijesztő rémképekként ülnek a nyomornak ez elhagyott durva gyermekei, nappal szerzett holmi ennivalót főzögetve vagy sütögetve. Férfiak, nők és gyerekek ezek, korlátlan köztársaságban, s arcaikon az inség, zabolátlan szenvedélyek s állati ösztön vad kifejezései ülnek. Ők az éjjel itt töltendik most is, mint máskor, hogy reggel ismét a városba térjenek nyomorult élelmők fölkeresésére.¹¹⁵

A nyilvános terek (parkok, korzók, sétányok, passázsok, utcák) birtokbavétele, a városi látványosságok és kulturális intézmények látogatása a társadalom polgárosodásának ismérve – amennyiben ingerszegény a környezet, nincsenek a társadalmi élet kibontakozását elősegítő nyilvános fórumok, úgy a modernizációra sincs esély.¹¹⁶ Pákh narrátora a pest-budai „járdakoptató” kószáló attitűdjével szemléli Debrecent, ám olyasféle látványokban, mint a főváros esetében, nem lehet része.

111 Vö. Venkovits Balázs, *Kelet és nyugat határán: külföldi utazók Magyarországon és Debrecenben a 19. század első felében*, Debreceni Szemle 2017/4., 480–491.

112 Borbély, *I. m.*, 31.

113 Borbély Szilárd, *A Debrecenként szervezett tér Térey János verseiben. Cetlik, jegyzések, excerpták = Erővonalak. Közelítések Térey Jánoshoz*, szerk. Lapis József – Sebestyén Attila, L'Harmattan, Bp., 2009, 317. Vö. Debreczeni, *I. m.*, 28–30.

114 Wéber, *I. m.*, 353.

115 Pákh, *I. m.*, 40.

116 Vö. Gyáni Gábor, *Flânerie [kószálás]: a várostörténet kulcsfogalma = Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700. Várostörténeti tanulmányok – Studii de istorie urbană*, főszerk. Lupescu Makó Mária, szerk. Ionuț Costea és mások, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2018, 533–537.